

Մ. Մարգարանցի

Մօրենական կողմն մեծ հայրս հաճընցի էր եւ ես, ծնած ըլլալով Պէրոյի քիչ թէ շատ բարեկեցիկ Նոր Հաճըն թաղամասին մէջ, հաճընցիները, հին թէ նոր, «պաշխօ մարդիկ էին» (տարբեր մարդիկ)՝ բաղդատած հօրենական կողմն չորք-մարգարանցի (տօրթ-եռլցի) հարազատներու: Տարբեր՝ նախ, որովհետեւ հայերէն սը կը խօսէին, զոր չէի հասկնար (հետագային պիտի սորվէի որ «տարբեր հայերէն չէր, այլ Հաճնոյ բարբառը), տարբեր, որովհետեւ միշտ զիրար կը փնտռէին եւ երբոր զիրար գտնէին, աչքերնին կը պղտորէր:

Դարձեալ հետագային պիտի իմանայի թէ հաճընցիք կը կազմէին իրենց լեռներուն, անտառներուն, ջուրերուն ու անոնց մէջէն ծնած Ռուբինեան իշխաններուն ու թագաւորներուն հետ միախառնուած մէկ ամբողջութիւն:

Հաճընցի Ատուր պապս շատ պղտոր կը յիշէի, կամ կը կարծէի թէ կը յիշէի, որովհետեւ մեծ մայրս ու մայրս այնքան շատ կը պատմէին իմ հաւատացեալ ու «աղբար» կօշկակար պապիս մասին, որ մանկական ու պատանեկան տարիներուս մշուշին մէջէն կը յայտնուէր դալուկ դէմք մը խիտ մազերով, ճիշդ կրտսեր եղբօրս Ասատուրին նման: Ան պարզապէս քանդակուած էր յիշողութեանս մէջ:

Պապս այրիացեր էր գաղթի ճանապարհին 1917-ին, կորսնցնելով իր դեռատի կինը: Այնուհետեւ ան հանդիպեր էր նմանապէս աքսորի ընթացքին այրիացած եւ նորածին երախայի տէր մեծ մօրս, ազնուական ու հերոս մօր մը դուստրին՝ Միքայէեան Էլմասին ի Զորք-Մարգարան, եւ 1922-ին ունեցեր էր իր առջինեկ եւ միակ դուստրը Մարին՝ մայրս:

Եւ այսպէս մանկապատանեկան յուշերս և մեր երդիքին տակ շրջան ըրած հին հին պատումները կը մղէին զիս անպայման ուխտի երթալ Հաճըն:

Խորհրդատու ուրիշ բան մըն ալ կար Հաճընի հետ առնչուած՝ պղնձեայ սափորիկ մը, զոր մայրս սրբութիւն սրբոցի պէս կը պահէր Պէրոյի մեր տան ձեղնայարկ կոչուած (թթխիթ) խուցին մէջ: Սափորիկը հազիւ մէկ քիտրանոց անօթ մըն էր, որուն մէջ հայրս խնամքով կը պահէր որսորդական միափող հրացանի կապարէ գնդիկները եւ յարակից առարկաները: Խորհրդատուութիւնը կը շեշտուէր սնանաւանդ այն պահուն, երբ զգուշութեամբ մաքրելու ու փայլեցնելու ատեն սափորիկին տակը կը կարդայի՝ «Հաճըն 1899»: Հետագային, անէի գիտակից ու հասուն տարիներուս անիկա ինծի համար եղաւ մեր պատմա-

կան հայրենիքէն փրկուած միակ մատունը:

Այս յուշերն ու պատումները կ'ընկերանային ինծի՝ Միսէն դէպի Տարսուսեան լեռներու մէջ հետզհետէ խորացող ուղեւորութեանս ընթացքին:

Մայրս կը պատմէր իր հօր ու հօրեղբօր հրաշքով ազատելու մասին, անշուշտ ինչ որ լսած էր իր հօրմէն ու եղբօրմէն՝ Փանոս «Էմմիէն», որուն հետ հանդիպելու բախտը ունեցայ Երեւանի մէջ 1968-ին:

Երբ այս տողերը կը գրեմ վերապրելով դէպի Հաճըն ուղեւորութիւնս, կը ստածեմ թէ բանական էակը՝ մենք, ոչ միայն կ'ապրինք մեր այսօրով ու այսօրուան նուաճումներով, այլեւ անցեալով, մեր էութեան անբաժան մասը կազմող պատմական յիշողութեամբ, սերունդներէն մեզի հասած ընտանեկան գրոյցներով ու պատումներով: Հետեւաբար այս ուխտագնացութեան ընթացքին կը քակեմ բանական էակիս յիշողութեան ամբողջ կծիկը, դէպքերու շղթան՝ հասնելու համար ակունքներուն՝ կապելով զանոնք ներկային՝ փոխանցելու համար զայիք սերունդներուն:

Այո՛, թէեւ այս պահուս արդիական ու զովասուն փոխադրակառքին մէջ կը ձեռքեմ Տարսուսը, ուր հայ չէ մնացած (չեն ձգած), բայց իրականութեան մէջ այդ հայերը հոն են, ինչպէս որ հոն ԷԻՆ եւ հոն ԵՂԱՄԾ ԸԼԼԱԼՈՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ զգացումը ոչ ոք կրնար խլել ինձմէ՝ այդ ժամերուն, անկէ առաջ ու անկէ ետքն ալ:

Ես իմ հայրենիքս էի այդ ժամերուն:

Փոխադրակառքը կը բարձրանայ դարձ-դարձիկ ու ասֆալթապատ բարեկարգ լեռնային ճամբով: Չախ կողմս ահաւոր անդունդներ են, որոնց մէջէն կը հոսին Տարսուսի զուլալ գետակները: Տեղ տեղ անոնք փրփրաղէզ են, քիչ անգամ հանդարտահոս: Արդէն քառասուն րոպէէ ի վեր կը բարձրանանք: Կորած ենք շուրջ 40 քմ. ճամբայ: Յիշողութիւններս ալ կը կտրեն երկար ճամբայ ու զիս կը տանին ետ, դէպի այն տարիները, երբ մայրս, մեծ մայրս ու պապիս եղբայրը կը պատմեն Ատուր եւ իր Փանոս եղբօր ողիսականը՝ գիշերային փախուստը Հաճընէն Սիս, ապա Ատանա ու Զորք-Մարգարան:

Սափորիկի մը պատմութիւնն ալ կու գայ անելալու յիշողութեանս շղթային վրայ: Այդ պղինձէ անօթը իր «Հաճըն 1899» անպաճոյճ գրութեամբ ինծի հետ էր ամբողջ ուղեւորութեան ընթացքին:

Այս ու ձախիս բարձրաբերձ ժայռերն են Տարսուսի, ապառաժները ուղղահայեաց, ուրկէ բարակ ջրվէժներ ամենի թափով գահավիժելով կը խառնուին գետակներուն:

... 94 տարիներ առաջ ահաւասիկ այս գետակներուն ու ձորերուն մէջ երկու եղբայրներ, Ատուր եւ Փանոս Ռ-գեանները ցերեկները

թաքնուելով, գիշերները քալելով, իյնալ-ելլելով, սայթաքելով, ապա կրկին վեր կենալով չորս հինգ օր է վեր կը փորձեն ազատիկ մահուան մագիլներէն՝ սնուելով հատապտուղներով ու մեր խորհրդատու պղնձեայ սափորիկին մէջ լեցուած արդար իւղով:

Այնուհետեւ մեր ընտանեկան պատուը կ'ըսէ թէ երկու եղբայրները կը հասնին Սիս, կը կազդուրուին քանի մը օր ու ձամբայ կ'ելլեն դէպի Ատանա: Արիեստը ոսկէ ապարանջան էր այդ տարիներուն: Երկու կոշկակար եղբայրները հայրենակիցներու օգնութեամբ կը ճարեն Հաճընէն բերուած գործիքներ, կը նորոգեն կոշիկներ ու քիչ մը դրամ շահելէ ետք ձամբայ կ'ելլեն դէպի Չորք-Մարգպան, վստահելով հեռաւոր ազգականի մը տուած տարտամ յոսիս: Եղբայրները յուսախաբ չեն ըլլալ: Բարեսիրտ Միքայէլեան աղան իր այրի մնացած դեռատի Էլմաստ դատարը կնոջէն կու տայ մեծին, կ'ըլլայ թէ՛ աներ եւ թէ՛ իսկական հայր, կը ծնի մայրս: Ատուր պապս հայրութիւն կ'ընէ եւ իր հարազատ դստեր նման կը հոգայ Էլմաս տատիկիս կարմիր թշկներով առաջնէկ դստեր՝ Մըրուկ մօրաքրոջս:

Կը բարձրանանք տակաւին դէպի Հաճըն մեր զովասուն փոխադրակառքով: Արդեօք այս լեռները գիտէ՞ն այս մասին եւ կամ կը յիշե՞ն մահի իրենց տանի, անորոշ ապագան իրենց առջեւ փախուտ տուող այն երկու եղբայրները: Եթէ չեն յիշեր, ապա թող կարդան այս տողերը: Խենդ գաղափար մը կը ծագի այս պահուն՝ բարձաձայնել, պոռալ ու գոռալ.

- Հէյ հէյ, Ատուր պապ եւ Փանոս Էմմի, ես հո՛ւ եմ, հո՛ւ, ձեր հարազատ վայրերուն մէջ, կը տեսնեմ նոյն կատաղած առուակները, նոյն լեռնալանջերը, թերեւ այն նոյն ծնակները, որոնց մէջ ցերեկները պահուըտեր էք, գիշերները լուսնի լոյսով իջեր վար, վար, դէպի Սիս ու Ատանա...

Փոխադրակառք յոգնութեան նշաններ ցոյց կու տայ: Պէտք է հանգիստ տանք զովացնող օդափոխիչին, որովհետեւ մեր առջեւ դեռ 5-6,000 քմ. կայ անցնելիք մինչեւ Ատանա վերադարձը:

- Հոս պահ մը կանգ պիտի առնենք.- կ'ըսէ մեր փորձառու առաջնորդը.- մաքուր լեռնային ջուր պիտի լեցնենք մեր շիշերը, իսկ անոնք որոնք հաճընցիի յետնորդներ են, պէտք է քանի մը շիշ լեցնեն ու տանին հետերսին:

Ծորակէն հոսող ջուրին սառնութիւնը կը մեղմացնէ նաեւ սոթիս մէջ կատարուող փոթորիկը, անցեալէն մնացած յուշերը, պապիս ու իր եղբոր անցած գեղէնի ձամբան: Լեռներու գոգին մէջն ենք, իսկ ես՝ Մեհ՛ լեռներուն գիրկին մէջ: Խմբի դէկավար Ասօն կամացուկ մը ինծի կ'ըսէ որ դիմացի լեռներուն մէջտեղը կեդրոնացնեմ հայեացքս եւ գուշակեմ թէ ինչ կրնայ ըլլալ տեսածս: Բիքերս կը կծկեմ եւ արեւաշող բարձունքի մը զագաթին կը տեսնեմ բերդ մը.

- Վահկան է, Ասօ՛, այս կողմերը եւ Հաճընին այսքան մօտիկ Վահկա-Ֆէքքէն կրնայ ըլլալ միայն:

Ճիշդ էի:

Վահկա-Ֆէքքէ: Առաջին անգամ այս բերդին մասին լսած էի հօրենական մեծ հօրմէս՝ Նազարէթ պապէս, որուն յիշողութեան մէջ թէի իր կեանքի վերջին քսան տարիներու դէպքերը իրար անցեր էին ծերութեան պատճառով, բայց վաղ պատանեկութեան ու երիտասարդութեան օրերը կը յիշէր այնպէս, ինչպէս կարծես երէկ պատահած ըլլային անոնք:

«Մենք պզտիկ էինք, 7-8 տարեկան, երբ երբեմն մեր ծնողները այցելութեան կ'երթային Հաճըն՝ իրենց հարս դրկած հարազատներուն այցելութեան», կը պատմէր Նազարէթ «տէտէ-նիս»: «Երկու, երեք օր ետք կը հասնէինք Ֆէքքէ, անցնելով Սիսէն: Հոն կը հասնէինք արեւ մարը չմտած, կը տեղադրուէինք բերդին խուցերուն մէջ, կրակ կը վառէինք գիշերուան համար, իսկ մենք՝ պզտիկներս, մեր չորս դին սխտոր կը դնէինք որ օձերն ու կարիճները հոտէն փախցին: Իրիկուն չեղած կը հասնէին հովիւները իրենց խոշոր շուներով: Յետոյ կնիկները կը կթէին կենդանիները, կ'եռացնէին կաթը և մենք ալ մէջը չորցած հացերը բրդելով աղուոր ընթրիք մը կ'ընէինք...: Է՛հ, ո՛ր է այդ կաթը...»:

Վահկա բերդ. արեւուն դպած միջնաբերդ: Մինչ մեր ուխտատրները կ'ըմբռնէին Տալոսեան լեռներու սառնորակ ջուրը եւ կը համտեսնէ Կիլիկիոյ լեռներու չիրը, պատմական յիշողութիւնները կ'առնեն զիս իրենց յորձանուտին մէջ:

Վահկա, Ֆէքքէ, Նազարէթ պապիկ, Ռուբինեան իշխաններ ու թագաւորներ, մանկութեան յիշողութիւններէն ու հայոց պատմութեան դասագիրքերէն դուրս գալով կը վերածուին բառ ու բանի ու ես կը պատմեմ ուղեկիցներուս...

Կիլիկիոյ իշխանութեան հիմնադիր Ռուբէն Ա.ի որդի Կոնստանտին, 1097-1098-ին Վահկան կը գրաւէ Բիւզանդացիներէն եւ զայն կը դարձնէ իր նստավայրը: Բառասուն տարի ետք Բիւզանդական կայսրութեան Յովհաննէս Բ. Կոմնենոս կայսրը կը վերագրաւ Վահկան, որ երկարատեւ չի մնար Բիւզանդիոյ տիրապետութեան տակ՝ գրաւուելով Տանիշմէններէն (թրքացեղ սուլթանութիւն կեդրոնական Անատոլիայի մէջ): Լեւոն Ա. Ռուբինեանի (գերուած Բիւզանդիոնի կողմէ) որդին Թորոս (Թորոս Լեւոնի), արքային փախելէ ետք կը վերականգնէ Ռուբինեան իշխանութիւնը եւ 1145-ին կը վերագրաւ Վահկան, որ կը մնայ հայոց իշխանութեան տակ մինչեւ Ռուբինեան թագաւորութեան անկումը 1375 թուականը, որմէ ետք բերդը կ'անցնի Մեմլուքներու տիրապետութեան տակ:

Վիրատր կը թուի ինծի Վահկան, լքուած ու ձգուած ժամանակի ու բնութեան տարերքնէ-

րուն: Պարիսպներուն ու բուրգաձե աշխատարակներուն վրայ լայն բացուած խոռոչները կը նմանին փորուած աչքերու, որոնք յանդիմանութիւն կը տեղացնեն մեր վրայ, կարծես ըսել ուզելով՝ «ո՛ր կ'երթաք, ո՛վ հայեր, ո՛ր գացիք դուք՝ հայեր եւ մանաւանդ ո՛ր էք դուք՝ Նազարէթ «տէտէի» եւ Ատուր պապի թոռներ ու ծոռեր...»:

Պատմութիւնը միշտ կը հալածէ զիս, մեզ եւ իւրաքանչիւր հայ, որ չի հաշտուիր բռնի կերպով պարտադրուած իրականութեան մը հետ: Մեր հայոց պատմութեան գիրքերը եւ մեր պապերուն ու տատիկներուն «ա՛խ, ա՛խ մէ՛ւ-լէքէթները (հայրենիք) կը լսուին լեռներուն մէջէն ու մեր մենութեան պահերուն: Անոնց պատումները, կարօտաբաղձ հեծեծանքները, ներքին մորմոքի մոխիրներուն մէջէն մեր մանկապատանեկան օրերուն մեզի փոխանցուած տրտունջներն ու յառաչանքները կը հետապնդեն մեզ՝ «որքան ատեն որ տակալին ոտքի կաթողիկէ մը ըլլայ եւ ձիւնագարդ գագաթ մը լերան, որքան ատեն որ մեր երակներուն մէջ արիւնին հետ եռացող մեր հայրենիք մը ըլլայ (գերեարուած), որքան ատեն որ մեր հայրենիքը չըլլայ...» (Շ. Շահնուր):

Փոխադրակառքը կը շարժի ու նոր թափով կը շարունակէ իր վերելքը դէպի «Հաճընը սիրուն»:

Ատեններ կան մեր կեանքին մէջ, երբ մեր մենութեան ժամերուն կ'ունենանք յաճախանքը այն պահերու, երբ մենք վաղուց, դեռ մանկուց, հաւանաբար թոթովի սկսելու, ապա լսելու եւ հետեւելու ունակութիւնը ձեռք բերելու ընթացքին տպաւորած են մեզ, հետեւած են մեր ամբողջ կեանքի ընթացքին, ապա ձգտած ենք տեսնել անոնց իրականացումը: Ահաւասիկ այդպիսի երազանքի մը իրականացումին քանի մը րոպէ միայն հեռու կը զգամ Վահկայէն ետք:

... Ու կը բացուի մօրենական մեծ հօրս ծննդավայր Հաճընի հասալնապատկերը:

«Հաճընը սիրուն», ինչպէս արծուերոյն Զէյթունը, Կիլիկեան Տաւրոսի մարգարիտներն են, որոնց վրայ կը փայլի փիրուզեայ երկինք մը: Հաճընի թաղերը հիմա իրենց ամբողջ հմայքով փռուած են Տաւրոսի լեռնալանջերուն, տեղ տեղ լեռնային մայրիներով պարուրուած: Ապիական չքնաղ բնութեան մը մէջ ենք այլեւ, բնութիւն մը, որ կը վերջանայ բրգաձե գագաթներով՝ խրուելով Կիլիկեան երկինքին մէջ:

- Անոնք որոնք կը փափաքին ամբողջին մնացորդներուն կողմը երթալ թող հետեւին հաճընցի Մինասին. պզտիկ վէն ինքնաշարժ մը ձեզ պիտի հասցնէ փառասկներուն եւ պիտի սպասէ իոն,- կը լսուի առաջնորդին ձայնը:

Հինգ-վեց վայրկեան զառիվեռ մը բարձրանալէ ետք կը հասնինք տեղ: Ամբողջ Հաճընը փռուած է աւերակներուն տակ: Մեր բարձրունքէն

արդէն կ'որուագծուին հերոսական քաղաքին թաղերը, Սրբ. Յակոբը, Գոփուշ և Կիլիկիա թաղամասերը...:

Ընդամենը 100-105 տարի առաջ լեռնալանջերուն փռուած այս քաղաքին մէջ կ'ապրէին 35.000 բնակիչներ, որոնց շուրջ 30.000-ը բաղկացած էր հայերէ: Հաճընցիները կը զբաղէին առեւտրով ու արհեստներով (մայրական կողմի իմ Ասատուր պապս, եղբայրը՝ Փանոսը, վերջինիս զաւակներ Իսահակը, Լեւոնը և Գրիգորը վարպետ ու փնտռուած կոշկակարներ էին... կոշկակարի յատուկ երգիծանքով ու բառապաշարով): Պապս հաւատացեալ էր բառիս ամենալայն ընդգրկումով:

Խաղաղասէր մարդիկ էին Կիլիկեան Տաւրոսի այս բնակիչները: Ունէին իրենց յատուկ բարբառը, որ սրբութեան պէս կը պահէին ու միայն այդ բարբառով վերապրած հաճընցիները կը հաղորդակցէին իրարու հետ: Անոնց համար սիրուն աղջկայ թուշերը կարմիր չէին, այլ՝ *կայսիյ*, հաճընցին չերթար, այլ՝ *կիշուօ*, երբոր ան *օղ* կ'ուզէ ձաշի սեղանին, ականջաօղ չտաս իրեն, այլ իր ուզածը աղ է:

Հաճընցի արհեստատրները հապա, անոնց կլայելած պղնձեայ ամանները արծաթի պէս կը փայլէին, անգործածելի նկատուող ոտնամանդ իրենց տայիր՝ հագնելիք կօշիկ կ'ըլլար: Հաճընցին նաեւ տուած է մեծ մտատրականներ, յեղափոխականներ - ընդհանրապէս Հնչակեան - խմբագիրներ, գրողներ, կրթութիւն հրապարակախօսներ: Տարիներ առաջ Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան բաժնին մէջ հաճընցի փրօֆեսոր Սիմոն Բրքեաշարեանին պատրաստած յունարէնի ձեռնարկին շնորհիւ մեր լսարանի ուսանողներս կարճ ատենուան մէջ այնքան մը կրցանք դասական յունարէն սորվիլ որ արդէն կը համարձակէինք պարզ բնագիրներ թարգմանել:

- Թուրքերէն կը խօսէիք, պարոն,- յանկարծ կը հարցնէ երիտասարդ վարորդը,- թո՛ւրք էք:

Պահուան մը վարանումէ ետք կու տամ անհրաժեշտ բացատրութիւնը, որ հիմնովին կը յեղաշրջէ վարորդին կեցածքը:

- Այո՛, թուրքերէն բաական մը գիտեմ, բայց թուրք չեմ, հայ եմ, Ամերիկայէն. մօրս հայրը «հաճընցի է» - հիմա դուք անունը փոխեր և դրեր էք Սաիմպէյի, երբ ես փոքր էի, կը յիշեմ որ իրենց թաղը բերդին դիմացն է եղեր, հաւանաբար Ս. Յակոբ եկեղեցիին թաղը, որուն *մոնասթիր* կ'ըսէք:

- Է՛հ, բարեկամ, չըսե՛ս որ հայրենակից ենք, «մէմլէքէթ» եկեր ես:

- Անանկ է:

«Մէմլէքէթ», այսինքն երկիր, բնօրրան, հայրենիք, ծննդավայր և կամ այս բոլորը միասին:

Այդ հայրենիքին սրբութեան պէս մեր տան նկուղը կը պահուէին մեծ հօրս կոշկակարի գործիքները, որոնք հո՛ւս շինուած էին, այս լեռներու հանքերէն հանուած էր մետաղը, այստեղի կարմիր փայտէն շինուած էին մրճիկներուն կոթերը: Կը յիշեմ Ատոռ պապիս կոկորդիլոսանման աքցանը, որ միաժամանակ երեք չորս գործ կ'ընէր: Ափիս մէջ սա պահուս կը զգամ մրճիկները, որոնցմէ մէկը թէ՛ կը գամէր և թէ՛ կը տափակցնէր կաշին, հապա գլխաւոր աքցանը, որ կը գամէր ու կը քաշէր մէխերը: Ամէնէն տպաստիչը սակայն իր երկաթեայ «էօրսն» էր, ամրացուած կոճղի մը մէջ, որուն լեզուականման սալիկին վրայ անցընելով խաղընկերներուս մաշած կոշիկները, ապա անոնց ներքաններուն կաշիէ շերտիկներ աւելցնելով ու գամելով կը պատրաստէի ոտնազն-դակի «մարգական կոշիկներ»՝ միակ վարձատրութիւն ստանալով խոստումներ, որ յաջորդ Շաբաթ օրը կ'ոլ պէտք է ընէին ա՛յս կոշիկով...

Հաճը՛ն, Սախմպէյի, Վահկա, սա միա-միտ վարորդը, վարը տարածուած լեռնային գիւղաքաղաքը իր բնիկներուն սղած հերոսական պայքարի անցեալով, մեծ հօրս մրճիկն ու աքցանները էլեկտրոն-նիտրոններու պէս կը դառնային գլխուս շուրջ:

Բերդին մնացորդներուն մօտն ենք: Մուտքի երկաթեայ դարպասը գոց է ... տանտիրոջ մը առջեւ:

Պատերուն ու պարիսպին տակէն կեանքս վտանգելով կը փորձեմ թափանցել ներս: Ռուբինեան ու Հեթումեան իշխաններու հոգիները ուժ կու տան ինծի և կը մտնեմ արգիլեալ գօտիէն ներս, ուր 11-14-րդ դարերուն կը փողփողային նախնիներու՝ Ռուբինեան և Հեթումեան թագաւորութեան դրօշները: Հիմա լիիրաւ տէրն եմ երբեմնի Պատիմոն կոչուած փոքր ամրոցին: Մեր դրախտիկ Հաճընը, կոչուած է նաեւ Ալէ և Հարգան, որ Միջին Արեւելքի այլ տարածքներու նման անցած է Օսմանեան Թուրքերու տիրապետութեան տակ՝ միշտ մնալով որպէս հայկական բնակչութեամբ գերիշխող արձուեքոյն մը Կիլիկիոյ Տարոսեան լեռնաշղթային վրայ մինչեւ ֆրանսական մեծ դաւաճանութիւնը:

Կանգնած կը դիտեմ ամբողջ համայնապատկերը Ատոռ պապիս ծննդավայրին ու կը մտածեմ՝ ո՞ր էր արդեօք իր նախակրթարանը, ո՞ր մէկն էր անիկա վարը տեսնուող քանի մը աչքառու քարաշէն հին կառոյցներէն, որովհետեւ վեց եկեղեցիները ունէին նաեւ իրենց կցուած վեց վարժարաններ, որոնցմէ ամենէն նշանաւորն էր Սահակ-Մեսրոպեանը:

Տարին՝ 1915: Ուրեմն 99 տարի առաջ էր որ Հաճնոյ հայերը տեղահան եղան դէպի Տէր էլ Զօր և այդ մահուան ճամբուն վրայ նորա-

պսակ, հազիւ քսան տարեկան կոշկակար ու հաւատացեալ պապս, կորսնցուց իր դեռատի կինը (ի՛նչ կը կոչուէր այդ եղերաբախտը, որ գերեզման անգամ չունեցաւ...): 1919-ին պապս իր եղբօր և քանի մը զարմիկներու հետ ուժգնապէս խոցուած, կոտորակուած ու կոտորած սիրտով վերադարձաւ ծննդավայր՝ թերեւս ի նորոյ սկսելու կեանք մը, վերընձիւղուելու և նոր բարունակներ տալու հաւատքով: Բայց ան շատ էր ընկճուած: Տարի մը չանցած ֆրանսական գաղութատիրական իշխանութիւնները գաղտնի բանակցութիւններու մէջ մտնելով երէկուան թշնամիին հետ, քեմալական Թուրքիոյ յանձնեցին իրենց չպատկանող, բայց իրենց հովանաւորութեան տակ գտնուող Կիլիկիան:

Հաճընցին դեռ իր վերքերը չուժած, ստիպուած եղաւ ինքնապաշտպանութեան դիմել: Ի՛նչ կրնար ընել 30.000-էն 6-7 հազարի իջած ափ մը հայութիւնը եթէ ոչ մահու և կենաց կոյի մղել: Եւ կռուեցաւ գերակայ ուժերու դէմ: 1920 թուականի Մարտ ամսուն քեմալական ուժերը շրջապատեցին Հաճընը և զայն կտրեցին արտաքին աշխարհի հետ ամէն կապէ: Զինեալ դիմադրութիւնը անխուսափելի էր: Թուրքական գերագանց ուժերու դէմ Ապրիլին մինչեւ Հոկտեմբեր Հաճընի ժողովուրդը, գլխատրութեամբ Կարապետ Չալեանի, հոգեւոր առաջնորդ Պետրոս Սարաճեանի, սպայ Արամ Թերգեանի, մէջտեղ հանեցին չորս վաշտ և հեծելազօրք, իսկ 16-50 տարեկան ամէն տղամարդ մասնակցեցաւ մահու և կենաց գուպարին: Ի վերջոյ, երբ ֆրանսական գաղութատիրական ուժերը ոչ միայն օգնութեան չհասան, այլեւ անյոյս լքեալի օրին ձգեցին երբեմն նահանջող երբեմն ալ թշնամիին լուրջ վնասներ հասցնող Հաճընի նօսրացած բնակչութիւնը, որուն 6.000 վերապրած բնակիչները ենթարկուեցան քեմալական զօրքին ու չէթներուն կոտորածին, չնայուեցան կիները, ծերերն ու երախաները: Ազատեցան ... միայն 365 հոգի, որոնք ձեռքբելով շրջապատման օղակը հազիւ կրցան հասնիլ Սիս, Ատանա, Չորք-Մարգպան և Ալեքսանտրէթ:

Վերջին հարկւրամեակին պատահած արիւնալի ծանրագոյն դէպքերու յիշողութեան տակ կը յայտնուիմ Հաճընի կեդրոնական փողոցին հրապարակի նման վայրին մէջ:

Հոս անակնկալ մը կը սպասէր ինծի: Խանութներու պատերուն տակ արեւմտղ ընող ծերունիներէն մէկը ինքնաշարժէն իջնողներու դիմելով բարձրաձայն կը հարցնէ.

- Զեր մէջէն որո՞ւն մեծ հայրը այս քաղաքէն է եղեր:

Յայտնի է որ մեր բացակայութեան անոնք հետաքրքրուէր են և մեր առաջնորդն ալ յիշեր է զիս:

- Ես եմ, ի՛նչ կ'ուզէք,- կը պատասխանեմ

իր լեզուով:

Ամենէն տարեցը ձեռքէս բռնելով կ'ըսէ.

- Եկուր նայիմ, դուն մեզմէ ես եղեր, հոս, աջ կողմս նստէ,- և թէ մը կ'ապսպրէ ու կը շարունակէ,- ըսէ նայիմ որո՞ւն թռռնիկն ես:

Նախ կ'ըսեմ թէ երբ պապս ու իր եղբայրը սա վարի գետին հունը բռնելով 3-4 օրէն հասեր են Սիս, ինք տակաւին ծնած չէր: Կը պատմեմ թէ երբ շատ փոքր էի, միշտ կը լսէի Սուրբ Յակոբ եկեղեցիին մասին, այն որ իրենք հիմա *մոնասթիր* կ'ըսեն, այդ թաղէն եղած է պապս:

Ծերունիներու շրջանակը ուշի ուշով կը հետեւի իմ պատմութիւններու: Մէկ կողմէն թէյս ըմբոշխնելով միւս կողմէն ալ գիտցած-չգիտցած թորքերէնով կը ներկայացնեմ պապիս պատմութիւնը, իր առաջին դեռատի կիներ կորսնցնելէ ետք մեծ մօրս հետ հանդիպումն ու ընտանիք կազմելը:

- Որո՞նք ընտանիքէն էր մեծ-հայրդ, *պէքի* կը յիշենք, թէիս այդ գէշ տարիներուն մենք չէինք ծնած:

- Պապիս գերդաստանը մեծ էր, յիսուն-վաթսուն հոգի ըլլալու չափ և կը կոչուէին Ռըզեան...

Ծերունիները իրարու կը նային՝ փորձելով տնտղել իրենց յիշողութիւնը:

- Ամենէն ծերը ես եմ,- կ'ըսէ ամենէն տարիքոտ ծերունին,- իննսուն մէկ տարեկան եմ,- բայց չեմ յիշեր: Մերինները բան չեն պատմած անոնց մասին, ամսա կ'ըսեն թէ քաջ քէշի մը ունեցեր են հայերը...

- Այո՛, Բէշիշ Պետրոս Սարաճեան կը կոչուէր այդ մարդը:

Յետոյ կը գրուցենք արէն ձախէն, Սուրբիոյ դէպքերու մասին կարծիքներ կ'առնենք կու տանք, Ամերիկայի մասին կը հարցնեն եւ նման

բաներ: Ծերունիներէն մէկը կը խնդրէ որ մեր այցելութեան տպաւորութիւնները գրենք թերթերու մէջ, որպէսզի Թուրքիոյ պետութիւնը իմանայ թէ այս կողմերը օտարներ կ'այցելեն, *պէշի* ուշադրութիւն կը դարձնեն այս կողմերու վրայ ու կը նորոգեն ճամբաները:

Տաք շագանակը իմ ձեռքովս կ'ուզեն հանել:

Կը խոստանամ գրել՝ անլցնելով որ պիտի ըսեմ նաեւ թէ աշխարհի ամենէն գեղեցիկ տեղերէն մէկն է Նաճընը, օղը մաքուր է, կան հնութիւններ, ժողովուրդը հիւրասէր է...

- Նայի՛ր *օղլում* (տղաս),- կ'ըսէ տարեց ծերունին,- դուն մեզմէ ես, սա դիմացի *փան-սիոնաթը* կը տեսնե՞ս, ատիկա ուսուցիչներու համար շինուած է որ ամառները հոս գան և հանգիստ ընեն, երբոր ուզես եկուր ընտանիքիդ հետ ապրի մէկ ամիս, երկու ամիս ու քէֆդ ըրէ:

Ծերունիին հրաւիրը կ'արժանանայ ընդ-հանուրին հաւանութեան: Փաստօրէն «կ'ըն-տրուիմ» Նաճընի «պատուաւոր քաղաքացի»:

Երանի՛ ինձի:

Կ'արժանանամ այս գրոյցին ներկայ գտնուող մարդոց շնորհատրանքներուն ու ճամբայ կ'ելլենք դէպի Կեսարիա:

Սփովուած սիրտով կ'երկարիմ ինքնա-շարժի ետեւ երկար նստարանին, չէ՞ որ մարդիկ զիս իմ նախնիներու երկրին «պատուաւոր քաղաքացի» կոչում տուին...

Ինքնաշարժի ցնցումներուն տակ թմբիրը կը յաղթէ ի վերջոյ և շուտով պապիս *էօսը*, արցանը, սրճիկն ու այս լեռները կ'անէանան՝ իրենց կայուն տեղերը գրաւելով ենթագի-տակցութեանս մէջ:

Հանգստացի՛ր, «պատուաւոր քաղաքացի»:

Նաճըն սիրուն, մէջ մըն ալ ե՛րբ կը տես-նեմ քեզ...:

Նաճըն 2014